



دانشگاه قم

دانشکده الهیات و معارف اسلامی

پایان نامه دوره کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث

عنوان:

بررسی تطبیقی دین اسلام و حنیف از منظر آیات و روایات

استاد راهنما:

دکتر جعفر نکونام

استاد مشاور:

دکتر محمدتقی دیاری

دانشجو:

زهرا مصلحیان

سال تحصیلی:

۱۳۹۰

تشکر و قدردانی

حمد و سپاس خداوند متعال را که برای هدایت بشر بهترین بندگانش را به ابلاغ پیام خویش نمود و قرآن را مشعل هدایت انسان قرار داد تا در سایه راهنمایی های آن بتوان مسیر سعادت و کمال را دریافت

هم چنین تشکر و قدردانی از استادانی که در راه علم آموزی و آشنا شدن با کلام وحی ما را یاری کرده و از دانش آن ها بهره مند شدم.

به ویژه جناب آقای دکتر نکونام که در طی مراحل نوشتن پایان نامه، همواره یاور من بوده و راهنمایی بسیار کردند. همچنین سپاس و قدردانی از جناب آقای دکتر دیاری که در طی این مسیر از مشاوره های ایشان بهره مند شده و همواره مرا یاری نمودند.

هم چنین تشکر و قدر دانی می کنم از پدر و مادر عزیزم که در این دوران مرا بسیار درک نموده و تلاش کردند محیط مناسب را، برای انجام فعالیت های من فراهم نمایند

در پایان از همسر مهربانم نیز تشکر می کنم که در این مدت، مرا بسیار یاری نموده و کم کاری های مرا در این مدت صبورانه تحمل نمودند.

چکیده

این پژوهش درباره "بررسی تطبیقی دو دین اسلام و حنیف از منظر آیات و روایات" است. نخست، به این سؤال پرداخته شده است که آیا میان این دو دین با هم ارتباطی دارد؟ برای یافتن پاسخ این سؤال، نخست، دین قوم پیامبر(ص) اعم از قریش و عرب مورد بررسی قرار گرفت. هم چنین دین خود پیامبر قبل از بعثت و نبوت ایشان بررسی شد. اهمیت پرداختن به این مباحث از آن رو است که در میان قبایل عرب قبل از اسلام نشانه ها و بقایایی از دین حنیف حضرت ابراهیم دیده می شد و آن ها قبل از ظهور پیامبر اسلام به برخی از احکام و سنن دین حنیف عمل می نمودند. هم چنین عقاید و سنن این دو دین، مورد مقایسه قرار گرفت. از رهگذر این تحقیق روشن شد که دین اسلام احیاگر عقاید و سنن دین حنیف و پاک کننده آن از هر گونه شرک و بت پرستی و مکمل آن بوده است. در این تحقیق روشن شد که دین اسلام، عبارت از صورت منقح و کامل شده عقاید و سننی را که حضرت ابراهیم آورده بود. واژگان کلیدی: حنیف، سنن، جاهلیت.

فهرست مطالب

مقدمه.....	۱
فصل اول: کلیات.....	۳
۱. ۱. تبیین مسأله.....	۳
۲. ۱. سوالات تحقیق.....	۳
۳. ۱. فرضیه های تحقیق.....	۴
۴. ۱. پیشینه تحقیق.....	۵
۵. ۱. ضرورت انجام تحقیق.....	۷
۶. ۱. روش تحقیق.....	۷
۷. ۱. تعریف مصطلحات.....	۸
۱. ۷. ۱. تعریف حنیف.....	۸
۲. ۷. ۱. سنن.....	۱۱
۳. ۷. ۱. جاهلیت.....	۱۲
فصل دوم: دین قوم پیامبر(ص) قبل از بعثت.....	۱۶
۱. ۲. قوم پیامبر اسلام.....	۱۶
۲. ۲. قریش و دین او.....	۱۸
۳. ۲. عرب و ادیان او.....	۲۳
فصل سوم: دین پیامبر و اجداد او قبل از بعثت.....	۳۵
۱. ۳. دین اجداد پیامبر قبل از بعثت.....	۳۶
۱. ۱. ۳. شواهد کلی در توحید ایشان.....	۳۶
۲. ۱. ۳. شواهد موردی درباره ایمان اجداد پیامبر.....	۴۰
۲. ۳. دین حضرت محمد(ص) قبل از بعثت.....	۵۴
۱. ۲. ۳. شواهد دال بر موحد بودن پیامبر(ص).....	۵۴

۶۱ دلایل مبنی بر رد توحید ایشان
۶۶ فصل چهارم: بررسی تطبیقی عقاید در آیین حنیف و اسلام
۶۷ ۱. ۴. بررسی تطبیقی توحید در دین حنیف و اسلام
۷۸ ۲. ۴. بررسی تطبیقی معاد در دین و حنیف و اسلام
۸۷ ۳. ۴. بررسی تطبیقی نبوت در دین حنیف و اسلام
۹۸ فصل پنجم: بررسی تطبیقی سنن در دین حنیف و اسلام
۹۸ ۱. ۵. نماز
۱۰۹ ۲. ۵. حج
۱۱۸ ۳. ۵. زکات
۱۲۶ ۴. ۵. طهارت
۱۳۲ ۵. ۵. روزه
۱۳۸ ۶. ۵. سلام کردن
۱۴۰ ۷. ۵. مهمان نوازی
۱۴۴ نتیجه گیری
۱۴۸ منابع

مقدمه

یکی از موضوعاتی که پرداختن به آن لازم به نظر می‌رسد، بررسی تطبیقی دو دین اسلام و حنیف است که همواره درباره ارتباط آنها نظرات گوناگونی ارائه شده است.

سوال اصلی مطرح در این پژوهش این است که نسبت دین اسلام با دین حنیف یعنی دین حضرت ابراهیم چیست؟

همان گونه که واضح است، هدف از بعثت انبیاء، آشنا ساختن بندگان با خداوند متعال و یگانه و روشن ساختن مسیر سعادت و کمال بر اساس برنامه‌های مشخص است. آن‌ها در سایه‌ی ارتباط با خداوند متعال، آن چه را که مردم برای زندگی سالم و سعادت دنیوی و اخروی احتیاج دارند، به آنها تعلیم می‌دهند.

بنابراین هر دینی مشتمل است بر دستورات و آموزه‌های اعتقادی همانند توحید، نبوت و معاد و همچنین دستورات و احکام عبادی و عملی که برای رسیدن به هدف سعادت، می‌بایست مورد توجه و عمل قرار گیرد. دین حنیف و به تبع آن دین اسلام نیز از این قاعده مستثنی نیست و هر یک از آنها شامل دستوراتی در زمینه مسائل اعتقادی و به دنبال آن احکام فرامین عملی و سنن است که در هر زمان متناسب با سطح فکری و نیازهای مردم تعالیم خویش، ارائه داده است.

درباره این مطلب، نظرات متفاوتی از سوی اندیشمندان ارائه شده است. برخی از آن‌ها دین اسلام را در اصول با دین حنیف منطبق می‌دانند. برخی شریعت ابراهیمی را فقط بخشی از شریعت محمدی به حساب می‌برند؛ یعنی همه آن چه در شریعت ابراهیمی بوده افزون بر امور دیگر در اسلام تشریح شده است.

برخی دیگر بر این باورند که هریک از شرایع با توجه به شرایط خاص و متناسب با استعدادهای هر قومی در بردارنده اهم مسائل بوده است. ولی جزئیات تنها در دین اسلام مطرح شده است و در نهایت گروهی هر دو دین را مبتنی به فطرت می‌دانند.

بنابراین در این زمینه، یعنی نسبت بین این دو دین نظرات متفاوتی آورده شده است که در ادامه کار این نظرات مورد بحث و بررسی قرار گرفته و نظر صحیح و مختار بیان می‌گردد.

این پژوهش در پنج فصل نگارش یافته است. در فصل اول با عنوان کلیات به بیان مساله، پیشینه و سوالات و فرضیات تحقیق پرداخته می‌شود. در ادامه فصل تعریف اصطلاحاتی را که در زمینه این پژوهش احتیاج به روشن شدن دارد، بیان شده است. هم چنین تعریف مختار خود را در این زمینه مشخص نموده ایم؛ مثلاً "لغاتی همانند حنیف، سنن، جاهلیت که احتیاج به بررسی و واضح شدن دارد.

در فصل دوم به بررسی دین قوم پیامبر(ص) قبل از بعثت پرداختیم. در این فصل ابتدا به بررسی نحوه زندگی اعراب و دین آن‌ها پرداختیم، چراکه یکی از دیدگاه‌ها درباره مخاطبان پیامبر(ص) در ابتدای بعثت این است که اعراب به صورت کلی مخاطبان ایشان هستند. در ادامه قبیله قریش مطالعه گردید و دین قوم پیامبر بالخصوص بیان گردید.

در سایه این مطالعات روشن شد که اعراب در هنگام بعثت پیامبر(ص) دارای ادیان گوناگونی بودند و بت پرستی از جمله شایع‌ترین دین در میان آن‌ها بود. هم‌چنین ستاره پرستی، یهودیت، مسیحیت، نیز در میان آن‌ها طرفدارانی داشت.

برخی از آنها نیز خود را حنیف نامیده و پیرو حضرت ابراهیم به حساب می‌آوردند، هرچند که در انجام اعمال عبادی و مناسک منتسب به حضرت ابراهیم، گرفتار خرافه‌ها و تحریفاتی شده بودند.

در فصل سوم به بررسی دین اجداد و پدران پیامبر(ص) و دین خود ایشان می‌پردازیم. درباره دین اجداد پیامبر نظرات مختلف است. برخی اندیشمندان بر این باورند که آنها لزوماً "باید پاک و مبرا از هرگونه شائبه شرک باشند. گروه دیگر براین باورند که ملازمه‌ای بین موحد بودن اجداد پیامبر و بعثت پیامبری از نسل ایشان وجود ندارد. در این فصل به نقد و بررسی دلایل هریک از این دو گروه می‌پردازیم.

در فصل چهارم به بررسی آموزه‌های عقیدتی که دو دین حنیف و اسلام وجود دارد می‌پردازیم. ابتدا آموزه‌های توحیدی هر دو پیامبر الهی و مقایسه آن صورت می‌گیرد.

در ادامه به بررسی معاد و اقدامات ایشان برای تصحیح این عقیده در میان مردم، هم‌چنین مقایسه تعالیم این دو پیامبر الهی درباره جهان پس از مرگ پرداخته می‌شود. و در نهایت نبوت و پیامبری در این دو دین مورد بررسی قرار می‌گیرد و واضح می‌شود که در این زمینه آموزه‌های این دو دین هیچ‌گونه تفاوتی ندارند. همان آموزه‌های دین حنیف با بررسی جزئیات بیشتر و در سطح بالاتری برای مردم عصر نزول پیامبر(ص) بیان شده است.

در نهایت در فصل آخر، سنن اخلاقی و اجتماعی که در این دو دین مورد استفاده و عمل و سفارش قرار می‌گرفت، بیان می‌گردد و مقصود من از سنت در این فصل معنای رایج آن نیست بلکه احکام عبادی و اخلاقیات موجود در این دو دین است.

در این فصل نیز این سنن همانند نماز، روزه، زکات، حج، طهارت، سلام کردن، مهمان نوازی مورد بررسی قرار می‌گیرد و آموزه‌های این دو دین در این زمینه نشان داده می‌شود. مطالعات روشن‌کننده این نکته است که هر دو دین در این زمینه آموزه‌های یکسان و مشابه دارند و تمام این سنن دین حنیف در دین اسلام مورد امضاء قرار گرفته است.

کلیات

آن چه در این فصل مورد ارزیابی قرار می گیرد، کلیاتی درباره موضوع بحث، بررسی تطبیقی دین اسلام و حنیف می باشد. عناوین مطرح در این فصل عبارت است از: بیان مسأله، سؤالات تحقیق، فرضیه ها، پیشینه و روش تحقیق و در نهایت به تعریف اصطلاحات می پردازیم که در این موضوع باید روشن گردد.

۱.۱. تبیین مسأله

یکی از مسائلی که در حوزه مباحث قرآنی مطرح است، بررسی بین دو دین حنیف و اسلام و مقایسه آن دو باهم و ذکر نقاط مشترک یا بعضاً" اختلاف در میان آنهاست. به عبارت دیگر آیا می توان دین اسلام را مرتبط با دین حنیف دانست که سال ها قبل وجود داشته و حتی بعد از آن ادیان دیگری نیز وجود داشته است؟

۱.۲. سؤالات تحقیق

سؤالات اصلی و فرعی به این قرار است:

الف: سوال اصلی

نسبت دین اسلام با دین حنیف یعنی دین حضرت ابراهیم چیست؟

ب: سؤالات فرعی

برای پاسخ دادن به سوال اصلی و مشخص ساختن آن، سؤالات دیگری نیز مطرح می گردد که می تواند در یافتن پاسخ سوال اصلی مفید باشد:

۱. دین پیامبر اسلام قبل از اسلام چه بوده است؟

۲. دین قوم پیامبر قبل از اسلام چه سرگذشتی داشته است؟

۳. حنفاء چه کسانی بوده اند و چه عقاید و سننی داشته اند؟
۴. عقاید و مناسکی که از حضرت ابراهیم در میان قریش به جا مانده است کدامند؟
۵. عقاید و مناسک دین اسلام که در دین حنیف سابقه داشته است کدام است؟

۱.۳. فرضیه های تحقیق

در زمینه سوالات تحقیق فرضیه هایی نیز بیان شده است که برخی از آنها مورد تأیید قرار گرفته است.

الف. فرضیه اصلی

فرضیه اصلی این تحقیق این است که دین اسلام تکمیل شده دین حنیف است و احکام و مناسک اسلامی به طور عمده عبارت از امضای همان احکام و سننی بوده است که در میان قریش وجود داشته است؛ جز این که در اسلام بدعت ها و خرافه های جاهلی منسوخ شده و اجزاء و جزئیاتی به احکام و سنن جاهلی افزوده گردید.

ب: فرضیه های فرعی

۱. دین پیامبر اسلام قبل از اسلام به احتمال قوی همان آیین حنیف بوده است. درباره دین ایشان قبل از بعثت نظرات متفاوتی از سوی اندیشمندان ارائه شده است. برخی بر این باورند که ایشان از ادیان پیامبران قبل از خود همانند حضرت ابراهیم، موسی، عیسی، و... تبعیت می کردند. گروهی نیز بر تأیید ایشان از سوی خداوند متعال و پیروی ایشان از دین خود تأکید می ورزند؛ اما در عین حال بر این باورند که ایشان از سنن و احکام دین حنیف که در میان ایشان و قبایل آن ها وجود داشت پیروی می نمودند.

۲. دین قوم پیامبر قبل اسلام در آغاز همان آیین حنیف بوده؛ اما بعد به شرک و بت پرستی آلوده شده است. قوم پیامبر(ص) نیز در ابتدا پیرو دین حنیف بودند؛ اما بعد از دگرگونی هایی در آن ها رخ نمود. برخی عقاید باطل مثل شرک و انکار قیامت و شفاعت بی اذن از فرشتگان به وجود آمد و برخی از رسوم بدعت آمیز و باطل مثلظهار، برهنه طواف کردن، دخترکشی، شراب خواری و قماربازی و خوردن گوشت میت پدید آمد.

۳. حنفاء به پیروان آیین حنیف گفته می شده است و عقاید و سنن آنان کمابیش همان عقاید و سننی بوده است که حضرت ابراهیم(ع) تبلیغ کرده بود. در زمان قبل از اسلام گروهی بودند که حنفاء نامیده می شدند که بر همان آیین حضرت ابراهیم باقی بودند و خدای یگانه را می پرستیدند و آدابی چون پرهیز از شراب خواری را رعایت می کردند.

۴. عقاید و مناسکی که از حضرت ابراهیم در میان قریش به جا مانده، به طور عمده اعتقاد به الله که البته به شرک آلوده شده بود و سنت حج و پاره ای از سنن دیگر مثل ختنه بوده است.

۵. عقاید و مناسک دین اسلام تقریباً عبارت از همان سنن و مناسکی بوده است که در دین حنیف سابقه داشته است. دین حنیف نیز شامل مجموعه ای از عقاید، اعمال عبادی، اجتماعی و مناسکی است که این احکام در دین اسلام نیز مورد امضاء قرار گرفت و تأیید شده است؛ یعنی اعتقاد به توحید، نبوت، معاد، در هر دو دین آمده است.

هم چنین اعمال عبادی و اجتماعی چون: نماز، روزه، حج، زکات، سلام کردن، مهمان نوازی، و سلیر اموری که در دین حنیف آمده است، در دین اسلام مورد تأیید واقع شده است. مقصود از دین حنیف و ملت ابراهیم عبارت است از همان آیین یکتا پرستی حضرت ابراهیم است.

۱. ۴. پیشینه تحقیق

در کتب تفسیر و علوم قرآنی و همچنین مقالات در زمینه سنن حضرت ابراهیم، حنفاء و دین پیامبر اسلام و قومش سخن رفته است؛ اما هیچ یک از آنها بر محور این فرضیه که دین اسلام تکمیل شده دین حنیف است، بحث نکرده اند.

در زمینه بررسی دین اعراب جاهلی قبل از اسلام کتاب هایی وجود دارد که در آن ها به بیان انساب و قبائل مختلف آن ها از زمان های دور می پردازد و نشان می دهد که برخی از قبائل در سال های دراز از بین رفته اند.

یکی از کتاب های بسیار مفید در این زمینه که در روشن ساختن وضعیت اعراب جاهلی مورد استفاده قرار می گیرد، کتاب المفصل فی تاریخ العرب قبل از اسلام از آقای دکتر جوادعلی است. ایشان در این کتاب که در ۱۰ جلد گرد آوری شده است به بررسی انساب و قبائل اعراب از زمان های بسیار دور می پردازد.

هم چنین وضعیت های مختلف و جنبه های متفاوت زندگی ایشان را نشان می دهد که آن ها در چه مناطقی زندگی می کنند و به چند دسته تقسیم می شوند. راه های درآمدی و وضعیت اقتصادی ایشان، نحوه زندگی آن ها، امتیازات و ویژگی های برجسته و مهارت ایشان را بیان می نماید.

ایشان علاوه بر ذکر مفصل زندگانی اعراب، نحوه زندگی و خصوصیات قبائل مختلف آن ها، فصلی را نیز به دین اعراب و مناسکی که آن ها بدان پای بند بودند اختصاص داده اند و مباحث مفیدی را درباره دین ایشان و معتقدات و ادیانی که آن ها پیروی می کردند، ارائه می دهد.

درباره مناسک دین حنیف و اسلام، در کتب تفاسیر معروف و کتب روایی نیز بحث هایی دیده می شود؛ اما در زمینه بررسی تطبیقی دین اسلام و حنیف اثری جامع دیده نمی شود و معمولاً راجع به نسبت میان این دو دین بحث گسترده ای صورت نگرفته است.

چنان می نماید که ما می توانیم با بررسی موضوعاتی چند مانند دین پیامبر اسلام و قریش قبل از بعثت و نیز حنفاء و دین حنیف و سنن منسوب به آن ها به تقویت این فرضیه پردازیم که دین اسلام همان دین حنیف است جز این که بر سنن دین حنیف در اسلام اضافاتی صورت گرفته و تکمیل شده است.

ما با بررسی تطبیقی این موضوع در آثاری مثل المفصل و دیگر کتب تاریخی که درباره تاریخ جاهلیت و عقاید و مناسک آن ها با آن چه که به عنوان دین اسلام شناخته می شود، می توانیم به ارزیابی فرضیه های پیش گفته اهتمام ورزیم. بررسی های اولیه نشان می دهد که قریب به تمامی مناسک و عباداتی که در دین اسلام به آن امر شده است نظیر: نماز، روزه، حج، زکات و خمس در میان قریش کمابیش سابقه داشته است.

علاوه بر کتبی که در زمینه جاهلیت و اعراب قبل از بعثت وجود دارد، در برخی از روایات نیز وضعیت آن ها مورد ارزیابی قرار گرفته است. امام علی (ع) در بیان حال اعراب جاهلی می فرماید

"إِنَّ اللَّهَ بَعَثَ مُحَمَّدًا (ص) نَذِيرًا لِلْعَالَمِينَ وَأَنْتُمْ مَعْشَرَ الْعَرَبِ عَلَى شُرْدٍ وَ فِي شُرْدٍ مُنِيخُونَ بَيْنَ حِجَارَةِ خُشْنٍ وَ حَيَاتٍ صُمٍّ، تَشْرَبُونَ الْكَدْرَ وَ تَأْكُلُونَ الْجَشِبَ، وَ تَسْفِكُونَ دِمَاءَكُمْ وَ تَقْطَعُونَ أَرْحَامَكُمْ؛ الْأَصْنَافُ فِيكُمْ مَنْصُوبَةٌ، وَالْآثَامُ بِكُمْ مَعْصُوبَةٌ!"^۱

خداوند پیامبر اسلام، حضرت محمد (ص) را هشدار دهنده جهانیان مبعوث کرد تا امین و پاسدار وحی الهی باشد. آنگاه که شما ملت عرب بدترین دین را داشته و در بدترین خانه ها زندگی می کردید. میان غارها، سنگ های خشن و مارهای سنگی و خطرناک فاقد شنوایی به سرمی بردید. آب های آلوده را می نوشیدید و غذای ناگوار می خوردید. خون یکدیگر را به ناحق می ریختید و پیوند خویشاوندی را می بریدید. بت ها میان شما پرستش می شد و مناسک و گناهان شما را فرا گرفته بود.

درباره دین اجداد پیامبر نیز بیشترین مباحث در کتب روایی از جمله بحار الانوار ج ۱۵ آمده است. در این کتاب علامه مجلسی پس از ذکر نسب رسول اکرم (ص) فصلی را تحت عنوان دین اجداد ایشان آورده و دلائلی را مبتنی بر موحد بودن آن ها ارائه می دهد.

۱. نهج البلاغه، ترجمه محمددشتی، خطبه ۲۶، ص ۵۶

هم چنین درباره سنن حضرت ابراهیم در کتب مختلف از جمله تفاسیر به اجمال اشاره شده است مثلاً "تفسیر المیزان ج ۲ برخی از سنن ایشان را آورده است. به دلیل ذکر کلمه حنیف در قرآن مجید مسلم است که در کتب تفسیری درباره این کلمه مطالبی به صورت کلی مطرح شده است.

۱.۵. ضرورت انجام تحقیق

این تحقیق بنیادی و نظری است و فواید علمی چندی بر آن مترتب است: از جمله این که از رهگذر آن مشخص خواهد شد که آیا عرب عصر نزول نسبت به آموزه های اسلامی سابقه ذهنی داشته است و اجزاء و جزئیات آنها را کمابیش می شناخته است؟ یا این که هیچ سابقه ذهنی نسبت به آنها نداشته و اجزاء و جزئیات آنها بی خبر بوده است؟

لذا وقتی خداوند در قرآن از آن سخن گفته است؛ نه پیامبر و نه صحابه مراد آیات و یا اجزاء و جزئیات آنها را نمی دانستند؛ به همین رو در قرآن غرایب و مجملات و متشابهاتی به ظهور رسیده است و ایجاب کرده است، پیامبر اسلام(ص) از طریق وحی بیانی به توضیح و تفسیر آنها برای صحابه بپردازد. با این تحقیق دانسته خواهد شد که آیا در قرآن حقیقت شرعی، آیات مجمل، آیات متشابه و جز اینها که مفاد آنها را عرب عصر نزول درک نکنند یا از اجزاء و جزئیات آنها بی خبر باشند، وجود دارد یا نه؟

بنابراین بر اساس این تحقیق می توان به صورت قطعی آشنایی یا عدم آشنایی اعراب و مخاطبان قرآن را نسبت به آموزه هایی که از طریق وحی بر پیامبر اکرم نازل گشته و ایشان مأمور ابلاغ آن ها بر مردم می شدند، واضح می گردد.

۱.۶. روش تحقیق

بیشترین شیوه ای که در این تحقیق مورد استفاده قرار گرفته است، شیوه کتابخانه ای و استفاده و کتاب ها و نوشته هاست.

از جمله کتاب هایی که در این زمینه استفاده شده است، کتاب های تاریخی که به موضوعاتی از قبیل ادیان و تاریخ ملت ها پرداخته است، تفاسیری که در آیات قرآن کریم از مفسران شیعه و اهل سنت به جای مانده است، کتب روایی و مجموعه روایاتی که در زمینه فصول مختلف این پایان نامه به دست ما رسیده است.

هم چنین برای روشن شدن برخی از مباحث از مقالات و نشریات و سایت های مربوط به موضوع مراجعه شده است.

۱.۷. تعریف مصطلحات

در این بخش به تعریف اصطلاحاتی می پردازیم که در روشن نمودن سیر بحث و تبیین مسأله، ما را یاری می کند.

۱.۷.۱. تعریف حنیف

یکی از لغاتی که در این پژوهش بسیار مورد استفاده قرار گرفته است و از واژگان کلیدی این رساله است، واژه حنیف است. این لغت در آیات قرآن و روایات نیز آمده است. بنابراین برای روشن شدن مقصود از این لغت در این پژوهش باید در ابتدا به صورت مبسوط به این لغت بپردازیم.

الف. تعریف حنیف در لغت: آنچه در ابتدای بحث پرداختن به آن مفید به نظر می رسد، بررسی واژگانی حنیف است؛ چراکه این لغت از جمله لغاتی است که درباره معنا و مصداق آن آرای گوناگون و متفاوتی از سوی اندیشمندان و صاحب نظران ارائه شده است.

۱. حنیف از ماده حنف بر معنی تمایل پیدا کردن از گمراهی به درستی و راستی است. از آن جا که پیروان توحید از انحراف و شرک روی بر می گردانند و به راستی و استقامت متمایل می شوند به آنها حنیف گفته می شود. به همین دلیل یکی از معنای حنیف مستقیم و صاف است.^۱

۲. حنیف کسی است که از ضلالت به استقامت و استواری و هدایت میل کند.^۲

۳. اصل معنی این واژه اعتدال و میانه روی در راه رفتن و آرامش و سکون در هنگام حرکت است به گونه ای که از راه مستقیم و راست تعدی نکند. و هم چنان در راه راست باشد و این معنی یعنی اعتدال و مستقیم رفتن هم در سکون ظاهری و هم در سکون معنوی استعمال می شود.

به مناسبت این معنی اصلی واژه بر شخص که به راه مستقیم است و از ضلالت به سمت گمراهی میل می کند و مناسک حضرت ابراهیم رابه جای می آورد و از عبادت بت ها روی گردان است حنیف می گویند.

در کتب لغت اصل معنای حنف راکه واژه حنیف از آن گرفته شده است را به کسی که درپایش نامتعادل است و پاهایش را در هنگام راه رفتن به صورت داخل برمی دارد گفته می شود.^۳

۱. شریعت مداری، جعفری، شرح تفسیر لغات قرآن برای تفسیر نمونه، موسسه آستان مقدس رضوی، مشهد، ۱۳۸۱.

ج ۱، ص ۶۰.

۲. اصفهانی، راغب مفردات الفاظ قرآن کریم، تحقیق صفوان عدنان داوودی، دمشق، دارالعلم، ۱۴۱۲. ص ۳۸۲.

۳. ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، عبد السلام محمد هادون، بی جا، مکتبه الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴. ه، ج ۲، ص ۱۱.

این منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب بیروت، دار صادر، چاپ سوم، ۱۴۱۴ ق.، ج ۱، ص ۴۰۴.

۴. حنف دوری از افراط و تفریط است و رعایت اعتدال کامل به طور دقیق است. خداوند متعال دین اسلام را حنیف نامید؛ زیرا در همه امور به اعتدال و پرهیز از افراط و تفریط فرمان داده است.^۱ در مورد ریشه این کلمه که آیا دارای اصالت عربی است یا خیر؟ نظرات متفاوتی داده می شود:

۱. برخی آن را دارای ریشه سریانی حنیفو می دانند و صابئین را جزء حنفاء برشمرده.^۲

۲. این کلمه در آرامی (کنعانی) حنیف بوده و معنای منافق و کافر داشته و مسیحیان آن را نیز به همین معنا به کار می برند.^۳

۳. در میان مستشرقان گروهی آن را عبرانی به معنای نماز خدا میدانند، گروهی آن را مشتق از عبری دانسته اند. برخی آن را به معنای یک عیسوی زاهد، برخی به معنای کافر و برخی آن را به معنای مسلمان می دانند. برخی نیز اصل آن را عربی می دانند. تحنف بر وزن تبرر از کلماتی است که برای آن معنای دینی است اطلاق می کنند.^۴

لفظ حنفه بر صائبه و در مخصوص عربی جنوبی این لفظ بر معنای صائبین وارد میشود.^۵

ب. حنیف در روایات: این لغت در روایات نیز به کار رفته است و از سوی امامان (ع) تفاسیری درباره این کلمه آورده شده است.:

۱. در حدیثی از امام باقر (ع) در تفسیر حنیف می فرماید:

هِيَ فِطْرَةُ الَّتِي فَطَّرَ النَّاسَ عَلَيْهَا لَا تَبْدِيلَ لِخَلْقِ اللَّهِ قَالَ فَطَّرَهُمُ اللَّهُ عَلَى الْمَعْرُوفَةِ

حنیف آن فطرت الهی است که مردم را بر آن آفریده و دگرگونی در آفرینش خدا نیست سپس فرمود خدا توحید را در سرنوشت انسان ها قرار داده است.^۶

تفسیری که روایت شده در واقع اشاره به ریشه اصل اخلاص، یعنی فطرت توحیدی است قصد قربت و محرک الهی از آن سرچشمه می گیرد.^۷

۱. طباطبائی، محمد حسین، المیزان فی التفسیر القرآن، موسوی همدانی، دفتر انتشارات اسلامی، قم، ۱۳۷۴، ج ۲۰، ص ۳۳۶.

۲. یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب ابن واضح، تاریخ یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۱ ش، ج ۱، ص ۵۱.

۳. تابان، جعفر، مقاله دین حنیف از دیدگاه قرآن، صحیفه مبین، شماره ۳۳، به نقل از حنیف پرفسوروات در دایره المعارف اسلامی.

۴. مصطفوی، حسن، التحقیق فی الکلمات القرآن کریم، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۷۴، ص ۲۸۳.

۵. تابان، همان، به نقل از مختصر دائره المعارف اسلامی، ص ۱۳۳.

۶. فیض کاشانی، ملا محسن، تفسیر الصافی، تهران: انتشارات الصدر، نوبت چاپ: دوم، ق، ۱۴۱۵، ج ۴، ص ۱۳۲.

۷. صدوق، محمد بن بابویه، توحید، قم، انتشارات جامعه مدرسین، ۱۳۵۷، ج ۱۴، ص ۹۵.

۲. امام صادق (ع) در روایتی دیگر در تفسیر حنیف مسلما می فرماید خالصا مخلصا به این معنا که چیزی از بت پرستی در آن مخلوط نیست.^۱

ج. کاربرد واژه حنیف در قرآن: در آیاتی از قرآن کریم کلمه حنیف به کار رفته است و در دو مورد نیز جمع این کلمه یعنی حنفا آمده است.

در آیاتی از قرآن کریم در داستان حضرت ابراهیم آمده است و حضرت ابراهیم بر این نام نامیده شده است. همانند آیه و اتباع ملّة ابراهیم حنیفاً.^۲

یاد آیه دیگر در معرفی حضرت ابراهیم این چنین می آید: ان ابراهیم کان امة قانتاً لله حنیفاً.^۳ بنابراین می توان ایشان را یکی از بنیان گذاران موثر و اصلی در ایجاد این دین نامید. هم چنین در آیات دیگری همانند این آیه خداوند می فرماید: انی و جهت وجهی للذی فطر السماوات والارض حنیفاً.^۴

به نظر می رسد بر اساس این آیه و آیه ۳۰ سوره روم بین حنیفیت و فطرت دینی نگرش پاک و بی آلایشی و گرایش غریزی و فطری نسبت به آفریدگار جهان پیوندی هست.

هم چنین از آیاتی همانند آیه ۶۷ آل عمران: وما کان ابراهیم یهودیاً ولا نصرانیاً ولكن کان حنیفاً مسلماً.

این نکته فهمیده می شود که حضرت ابراهیم نه یهودی بود و نه نصرانی، چرا که هر یک از یهود و نصاری تلاش می کردند حضرت ابراهیم را منتسب به خود بدانند. قرآن کریم در مقام ردّ این ادعای باطل آن ها میگوید ابراهیم حنیف مسلمان است و او یهودی و نصرانی نیست. آن چنان که شمامی گویند.

هم چنین در ذیل آیه «یا اهل الکتاب لِمَ تُحَاجُّونَ فِی ابراهیم...» می گوید: کیف تدعون ایها الیهود انه کان یهودیاً وقد کان زمنه قبل ان ینزل الله التوراة علی و کیف تدعون ایها النصاری انه کان نصرانیاً و انما حدّثت النصرانیة بعد زمنه بدهر.

در ذیل این آیه: شمادعا می کنید ابراهیم یهودی است در حالی که ابراهیم زمان حیات و نبوتش قبل از نزول تورات از سوی خدا به حضرت موسی بود ای نصاری چگونه شمادعا می کنید ابراهیم از نصرانی بوده است در حالیکه دین نصرانیت بعد از حیات و نبوت او پدید آمده است.

۱. کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، اصول کافی، تهران دار الکتب اسلامیة، ۱۳۶۵، ج ۴، ص ۱۵.

۲. سوره نساء، آیه ۱۲۵.

۳. سوره نحل، آیه ۱۲۰.

۴. سوره انعام، آیه ۷۹.

این سخن سخنی درست و استدلالی محکم به نظر می رسد چراکه برای یهودی یا نصرانی بودن ایشان باید حیات ایشان بعد از ایجاد دین یهود و نصاری باشد درحالیکه واضح است ایشان قبل از یهود و نصاری حیات و نبوت داشته اند. در قرآن حضرت ابراهیم خود را مسلمان نامیده است. نه یهودی و نه نصرانی، دین حنیف که در برخی موارد اسلام نامیده می شود جدا از دین یهودیت و نصرانیت است.^۱

۱.۷.۲. سنن

یکی دیگر از لغاتی که در این پژوهش به کار رفته و معنای خاصی از آن اراده شده است، لغت سنن است که جمع کلمه سنت می باشد.

الف. تعریف سنت در لغت: مراد از سنت طریقه و روش است: جریان امر ضبط است خواه این امر در ظهور صفت یا عمل یا قول باشد.

ب. سنت در قرآن: در قرآن کریم نیز این کلمه به کار رفته است. برخی از مواقع این کلمه به کلمه الله اضافه شده است و سنت الله را ایجاد کرده است: "سُنَّةَ اللَّهِ فِي الَّذِينَ خَلَوْا مِنْ قَبْلُ وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا"^۲.

مراد از سنت الهی جریان ظهور و صفات خداوند بر ضوابط مخصوصی و این ضوابط مختلف می شود به اختلاف هر صفت و مقتضای خصوصیات آن وصف. در برخی موارد نیز با کلمه اولین آمده است. و ترکیب سنت اولین را ایجاد کرده است: "وَمَا مَنَعَ النَّاسَ أَنْ يُؤْمِنُوا إِذْ جَاءَهُمُ الْهُدَىٰ وَيَسْتَغْفِرُوا رَبَّهُمْ إِلَّا أَنْ تَأْتِيَهُمْ سُنَّةُ الْأُولِينَ أَوْ يَأْتِيَهُمُ الْعَذَابُ قُبُلًا"^۳.

در این آیات مقصود از سنت اولین طریقه و شیوه اجداد و پدران آن هاست. هم چنین قوانینی که از پدران خود به ارث برده بودند و همواره خود را به متابعت از شیوه اجداد خویش پای بند می ساختند.

ج. تعریف سنت در اسلام: اسلام سنت را امر ثانوی معرفی می کند که در فقه اسلامی بعد از قرآن برای استنباط احکام مورد استفاده قرار می گیرد.^۴

بنابراین مقصود از سنت در اسلام راه و روش است که پیامبر (ص) برمی گزیند و مقصود خویش قرار می دهد.^۱ و این راه و روش برای همگان قابل استفاده است؛ به عبارت دیگر یکی از

۱. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان، تهران، انتشارات ناصر خسرو ج ۲، ص ۷۱.

۲. سوره احزاب، ۶۲، ۳۸ و فاطر ۴۳.

۳. انفال ۳۸، حجر ۱۲، کهف ۵۵.

۴. جواد علی، المفصل فی تاریخ العرب قبل الاسلام، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۷۸، ج ۵ ص ۴۷۹.

شیوه های مسلمانان برای دست یابی به احکام و فرامین الهی سنت است. که در کنار قرآن کریم قرار می گیرد.

مجموع قول، فعل و تقریر معصوم (ع) برای مسلمانان قابل استفاده است و براساس آن می توانند احکام و مسائل را که در قرآن کریم به صورت کلی آمده، روشن ساخته و براساس آن عمل نماییم.

تعریف مختار از سنت در این پژوهش: در این پژوهش مقصود ما از سنت تعریف عام است که علاوه بر احکام و فرامین و مناسک، اخلاقیات را در برمی گیرد. یعنی براساس آن می خواهیم احکام عبادی و اخلاقی را در دین حنیف ابتداء" و در دین اسلام بعد از آن وجود داشته است، بیان و به مقایسه آن پردازیم.

بنابراین تعریف سنت در این رساله امری جامع است از همه تعاریفی که تاکنون صورت پذیرفته است و برای دست یافتن به آن می بایست به کتاب خداوند، روایات موجود و حتی کتب تاریخی مراجعه نمود.

۱. ۳. ۷. جاهلیت

جاهلیت در چهار محل از قرآن مجید آمده است. جاهلیت، چنانکه در اقرب الموارد آمده است، به معنای حالت جهل است. ابن اثیر در نهاییه گوید: مراد از آن صفت و حالی است که عرب قبل از اسلام داشتند از قبیل جهل به خدا و رسول و افتخار به انساب و خود پسندی و ظلم و غیره. ابن عباس در باره بنی تمیم مینویسد: «و انهم لم یسبقوا بوغم فی جاهلیة و لا اسلام»: آنها نه در جاهلیت و نه در اسلام در جنگی مغلوب نشده اند. این نیز به همان معنی است که ابن اثیر گفته است. به هر حال مراد از جاهلیت حالتی است که جهالت در آن حکمفرماست در هر قوم و هر ملت و در هر زمان که باشد ولی مراد از موارد آن در قرآن حالت مردم قبل از اسلام است.

بنابراین در این دوران اعراب گرفتار جهل و خرافات بودند و در زندگی خویش ارزش های الهی و بسیاری از خصلت های انسانی را به کناری نهاده و اسیر خواهش های نفسانی و شیطانی خود بودند.

۱. اصفهانی، راغب، مفردات الفاظ قرآن کریم تحقیق صفوان عدنان داوودی، دمشق، دارالقلم، ۱۴۱۲. ص ۴۲۲.

جاهلیت در همه ابعاد زندگی آن ها وجود داشت: آلودگی به اشرافیت، غارتگری، قساوت، تعصبات قبیله‌ای، و نژادی و مادینگری، بت پرستی، افتخار به پدران و کردارهای زشت آن ها، زنده به گور کردن دختران از مظاهر عمده آن است.^۱

درباره‌ی از آیات قرآن کریم نیز این لغت آمده است و انجام برخی از امور را نشانه جاهلیت معرفی می‌کند. مثلاً در جایی می‌فرماید: "وَقَرْنَ فِي بُيُوتِكُنَّ وَلَا تَبَرَّجْنَ تَبَرُّجَ الْجَاهِلِيَّةِ الْأُولَىٰ"^۲. در این آیه از زنان پیامبر(ص) می‌خواهد در منازل خود بمانند و همانند عصر جاهلی خودنمایی نکنند.

در تفاسیر منظور از جاهلیت اولی این چنین بیان شده است: ظاهراً همان جاهلیتی است که مقارن عصر پیامبر ص بوده، و به طوری که در تواریخ آمده در آن موقع زنان حجاب درستی نداشتند، و دنباله روسری‌های خود را به پشت سر می‌انداختند به طوری که گلو و قسمتی از سینه و گردن‌بند و گوشواره‌های آنها نمایان بود، و به این ترتیب قرآن همسران پیامبر ص را از این گونه اعمال باز می‌دارد.^۳

برخی از اندیشمندان معنایی جاهلیت را در این آیه این چنین بیان می‌کنند: بنظر می‌آید که دو جاهلیت هست یکی اولی و دیگری آخری. علامه طباطبائی مراد از راهلیت اولی را قبل از بعثت و بمعنی جاهلیت گذشته گرفته است.

بعضی‌ها آنرا زمان بین آدم و نوح و بعضی ما بین ادیس و نوح و بعضی زمان داود و سلیمان، بعضی زمان ولادت ابراهیم و بعضی زمان فترت ما بین حضرت عیسی و حضرت رسول صلی الله علیه و آله و سلم گرفته‌اند که بقول المیزان همه بی‌دلیل است. قول المیزان از همه قوی است جاهلیت الاولی یعنی جاهلیتی که در اول و گذشته بود و آن جاهلیت قبل از بعثت است^۴

در جای دیگر پیروی از هوی و هوس و تبعیض در برابر انجام فرامین الهی را از که در میان اهل کتاب بسیار شایع بود، نمونه از احکام جاهلی می‌داند و از مسلمانان نیز می‌خواهد از حکم الهی پیروی کنند: "أَفَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ وَمَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ"^۵ آیا حکم جاهلیت را می‌جویند؟ برای آن مردمی که اهل یقین هستند چه حکمی از حکم خدا بهتر است؟

۱. جعفریان، رسول، تاریخ اسلامی از پیدایش اسلام تا ایران اسلامی، انتشارات کانون اندیشه جوان، تهران، ۱۳۸۵،

ص. ۱۴.

۲. سوره احزاب، آیه ۳۳.

۳. مکارم شیرازی، همان، ج ۱۷، ص ۲۷۰.

۴. قرشی سید علی اکبر، قاموس قرآن(تهران، دار الکتب الإسلامية، نوبت چاپ ششم، ۱۳۷۱)، ج ۲، ص ۸۹.

۵. سوره مائده، آیه ۵۰.

در حدیثی نیز از امام علی(ع) در تفسیر این آیه آمده است: "الحکم حکمان حکم الله و حکم الجاهلیة فمن اخطا حکم الله حکم بحکم الجاهلیة: " حکم دو گونه بیشتر نیست یا حکم خدا است یا حکم جاهلیت و هر کس حکم خدا را رها کند به حکم جاهلیت تن در داده است"^۱

در آیه ای دیگر آمده است: " إِذْ جَعَلَ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي قُلُوبِهِمُ الْحَمِيَّةَ الْحَمِيَّةَ الْجَاهِلِيَّةَ فَأَنْزَلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَأَلْزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى وَكَانُوا أَحَقَّ بِهَا وَأَهْلَهَا وَكَانَ اللَّهُ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمًا " آن گاه که کافران تصمیم گرفتند که دل به تعصب، تعصب جاهلی سپارند، خدا نیز آرامش خود را بر دل پیامبرش و مؤمنان فرو فرستاد و به تقوی الزامشان کرد که آنان به تقوی سزاوارتر و شایسته‌تر بودند و خدا بر هر چیزی داناست.

در این آیه علت کافر شدن اعراب به خداوند متعال و رسول او بیان شده است؛ که علت کفر آن‌ها این است که در دل‌های آن‌ها خشم، نخوت و تعصب جاهلی وجود دارد. این خشم به علت این است که از کشته شدن پدران و اقوام خویش به دست مسلمانان در سال‌های اول هجرت ناراحت بوده و می‌خواستند این عصبانیت را به گونه‌ای جبران کنند.

همین عوامل مانع شد که آن‌ها به رسول اکرم و مسلمانان اجازه دهند برای انجام مناسک حج وارد مکه شوند؛ درحالی‌که می‌دانستند این عمل آن‌ها برخلاف سنت‌های خود ایشان است و حرمت خانه خدا را از بین می‌برد.^۲

از نظر زمانی، جاهلیت را به ۱۵۰ تا ۲۰۰ سال قبل از بعثت پیامبر (ص) بیان کرده‌اند و برآن نام دوران جاهلی قرار داده‌اند. ولی در بررسی‌های دقیق‌تر مورخان بهتر دانسته‌اند، حدود عام الفیل را، یعنی چند سال قبل از بعثت پیامبر (ص) اتفاق افتاده است به عنوان حوادث دوران جاهلی قرار دهند!^۳

در این فصل به ارزیابی مخاطبان پیامبر اکرم(ص) در هنگام بعثت ایشان پرداخته شد و نظرات متفاوتی پیرامون مخاطبان اولیه ایشان و مراد از قوم در آیاتی که بیان می‌کند ایشان برای هدایت قومی فرستاده شدند که قبل از او پیامبری در میانشان نبود.

۲. عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه، تفسیر نور الثقلین، تحقیق‌سید هاشم رسولی محلاتی، انتشارات اسماعیلیان،

ج ۴، قم، ۱۴۱۵، ج ۱، ص ۶۴۰ به نقل از کلینی در اصول کافی.

۳. مکارم شیرازی، همان، ج ۲۲، ص ۹۶.

۳. زیات، حسن، تاریخ الادب العربی و عصر جاهلی، قاهره، بی تا ص ۲۷

دانسته شد که برخی مراد از قوم را اعراب عصر نزول به صورت کلی می دانند و برخی از مفسرین به دلیل این که دین اسلام آخرین دین نازل شده از سوی خداوند متعال می دانند، بر این باورند که مراد از قوم در این گونه آیات، تمام انسان هاست.

سپس بیان شد که اعراب در زمان قبل از بعثت پیامبر(ص) و قبیله ایشان بالخصوص دارای ادیان متفاوتی بودند؛ اما آن احکام و مناسکی که در میان آن ها رایج بود، بقایای دین حنیف بود که حتی در صورت مقید نبودن به آن در عمل، با آن آشنا بودند.